

TALLINNA TÄHETORN TALLINN OBSERVATORY

V

Number 2

2008

Tallinna Tähetorn tänapäeval

Leho Lõhmus (vasakult neljas) koos ajaloohuvilistega Tallinna Tähetorni juures.
pildistas: Mario Mars

TALLINNA TEHNIKAÜLIKOOI
FÜÜSIKAINSTITUUT
TALLINNA TÄHETORN

TALLINN UNIVERSITY OF TECHNOLOGY
INSTITUTE OF PHYSICS
TALLINN OBSERVATORY

**TALLINNA TÄHETORN
TALLINN OBSERVATORY**

V

Number 2

TALLINN 2008

**Koostanud ja toimetanud
T. Aas, V. Harvig**

(c) Tallinna Tähetorn

**Tehniliste aruannete ja eelartiklite kogumik
Collections of technical reports and preliminary articles**

ISSN 1406–8559

A Proposal from Dr. E. Schoenberg and H. Mäe to Establish an Observatory to the Glehn's Park.

L. Lõhmus¹, V. Harvig^{2,3}, T. Aas²

¹The Estonian War Museum - General Laidoner's Museum

²Tallinn University of Technology, Physics Department, Ehitajate tee 5, 19086, Tallinn

³Tartu Observatory
Estonia

On 10th of April this year a group of Leho Lõhmus' historical lectures auditors visited Tallinn Observatory and gave a copy of an old document as a symbol of gratitude which caused great excitement among us.

There was a difficult situation in Estonia in the summer of 1919. The First World War had just ended but the freshly enunciated Republic of Estonia was in martial conflict from one side with the Soviet Russia and from other side with Landeswehr. Nowadays it seems incomprehensible how can one come up with an idea to establish a relatively spectacular observatory in the foregoing state of affairs. Obviously the main author of the proposal was Erich Schoenberg (1882-1965), but this still does not explain all the circumstances. Hjalmar Mäe (1901-1978) for example was only 18 years old, roughly 2 times younger than Schoenberg. A speculative explanation could be the fact, that Hjalmar Mäe parents (Mihkel Mäe and Anna Maria Mäe (maiden name Oit)) came from comparatively rich families related to Nõmme. This still leaves a number of doubts. E. Schoenberg was the acting director of Tartu University Observatory in years 1915-1918, until Taavet Rootsmae (David Rootsman until 1936), the first person with Estonian nationality, took his position. The composition of the proposal leaves an impression of Schoenberg's possible umbrage, which is purely an assumption. In addition there are no data in ADS of Schoenberg's astronomical publications for the period of 1918 to 1932, but ARIBIB shows a different picture with a great number of references to his publications. For some time he was supervising the geodetic triangular works and in 1925 became occupied in Breslau Observatory in Germany. The proposal signed by Mäe is registered as a letter received by Nõmme town Council, but there is no sign of any decision being made or this topic being discussed at all. The village attorneys these days in Nõmme borough were A. Oit and M. Mäe, whom H. Mäe refers to in his letter and who were his uncle and father.

Mäe's participation in exposing this project can be explained with his hyperactivity which also got him to jail during Päts' dictatorship as well as during the time the allies arrived to Germany.

In general our attempt to explain Mäe's proposal with this paper brought up even more improving questions which we will look into in the future and it would be delightful if there was someone interested in this issue.

Acknowledgements. Maire Aas - for help in reading old text, Ilse Sinihee - for translating the complicated text, Kalmer Mäeorg - for help in using the Tallin City Archive are acknowledged.

Dr. E. Schoenbergi¹ ja H. Mäe² ettepanek rajada Glehni parki tähetorn.

L. Lõhmus^a, V. Harvig^{b,c}, T. Aas^b

^a Eesti Sõjamuuseum - kindral Laidoneri Muuseum

^b Tallinna Tehnikakool, Füüsikainstituut, Ehitajate tee 5, 19086, Tallinn

^c Tartu observatoorium
Eesti

Tänavu 10. aprillil külastasid Tallinna Tähetorni Leho Lõhmuse ajalooteemaliste loengute kuulajad ja annetasid tänutäheks ühe vana dokumendi koopia mis tekitas meis ebatavalist elevust.

1919 aasta suvel oli Eestis keeruline olukord. Äsja oli lõppenud Esimene Maailmasõda, kuid vastne Eesti Vabariik oli sõjalises konfliktis ühelt poolt Nõukogude Venemaaga ja teiselt poolt Landeswehriga. Tänapäeval tundub arusaamatu, kuidas võib tekkida taolises olukorras mõte rajada suhteliselt suurejooneline observatoorium. Ilmselt oli ettepaneku sisuliseks põhiautoriks Erich Schoenberg (1882-1965), kuid ka siis jäääb seletamatuid asjaolusid väga palju. Näiteks oli Hjalmar Mäe (1901-1978) kõigest 18 aastane ja seega Schoenbergist umbes kaks korda noorem. Mõningaks spekulatiivseks seletuseks võib olla see, et Hjalmar Mäe vanemad (Mihkel Mäe ja Anna Maria Mäe (sündinud Oit)) olid pärit võrdlemisi rikastest Nõmmega seotud perekondadest. Hoolimata sellest jäääb palju kahtlusi. E. Schoenberg oli aastatel 1915-1918 Tartu Ülikooli tähetorni tegevdirektoriks, kuni esimese eesti soost Taavet Rootsmani (aastani 1936 David Rootsman). Näib, et ettepaneku koostamise ja selle teatud varjundi juures võib aimata Schoenbergi võimalikku solvumist, mis on seni vaid puhas oletus. Muide ei ole ka ADS-is andmeid et Schoenberg oleks avaldanud astronoomialaseid töid 1918 ja 1932 aasta vahel, ARIBIB-i järgi on pilt keerulisem ja publikatsioonidele viiteid on palju rohkem. Nimelt pidi ta mõnda aega tegelema geodeesiaga ja suundus 1925 Saksamaale Breslau observatooriumisse. Mäe poolt allkirjastatud ettepanek on registreeritud Nõmme vallavalitsuse sissetulnud kirjana, kuid puudub märge, et oleks tehtud mingi otsus või seda kirja oleks üldse arutatud. Sellel ajal olid Nõmme alevi vallavolinike hulgas A. Oit ja M. Mäe kellele viitab ka H. Mäe oma kirjas ja kes olid tema onu ja isa.

Teatud mõttes võib püüda seletada Mäe osalust projekti esitamisel ka tema erilise hüperaktiivsusega. Tänu sellele sattus ta vanglassesse nii Pätsi diktatuuri ajal kui ka liitlasvägede saabumisel Saksamaale.

Üldiselt käesoleva katse käigus Mäe ettepanekut seletada tekkis täiendavaid küsimusi pigem juurde ning me kavatseme sellega veel tegeleda ja oleks väga rõõmsad, kui keegi oleks sellest veel huvitatud.

¹Dr. E. Schoenbergi tegevust Eestis on uurinud I. Pustõlnik (Pustylnik, 2007)

²Hjalmar Mäe (1901-1978) sündis Harjumaal Kuivjõe vallas Tuhala mõisas. Perekond kolis Nõmmele 1910.a. 1919 aastal oli Nõmme kaitseliidu jaoskonnaülem, 1927 dr. phil. kosmilise füüsika alal, 1929 dr. rer. pol. politoloogia alal. 1929-34 Nõmme linna haridusosakonna juhataja ja linnanõunik, 1929 ühtlasi Nõmme Gümnaasiumi esimene direktor. 1929-34 Nõmme Haridusseltsi esimees ja Nõmme Rahvaülikooli asutaja. Nõmme linnavalikogu liige 1930-34. 1934 ja 1935-38 vangis vapside liikumisest osavõtu eest. 1941-44 Eesti Omavalitsuse juht. Suri Austriaas Grazis.

~~Abt. 5
T. VIII - A.~~

Nõmme alevi valitsusesse.

7/6
7/8

Teee kumulustute põhjal, kus Glehni mõrva rahva katte jaostamist teatakse, on mul Teie järgmine ettepanek teha. Panen ette Glehni mõissa perekordset tõnni, mis on ülejäks kasutlikkus tõmata ei saa, nões kruundiga (kõige vähemalt 500 m süda) seltskondlike autode, nimelt tahetõnni alla, anda, mis kellegi omanus ei oleks ja täresti tema direktori kutsutava jaoks. Et minul nões prof. Dr. Schaeubengiga analoogiline proovitolemus on Tallinna tahetõnni asutada, kuid mis ehituse puhkuse pärast liiga kalliks läheks. Seda prooviteosat tahetõnni väiks nõmmele nõetuna, milleks minas prof. Dr. Schaeubeng riistadega ja teatudiselt väljeld töötama saame. Samuti on ka Hr. F. Happener valmis oma eratahetõnni sisseandet kinnitma. Samal on valmis mitmed mõned seda ettevõtet ehitamiseks. Hr. Fähle j. t. Nõmval riigietatud ettepanekut palus aleinimelikogn hääletamise alla võtta ja tema resultaatidest mulle teatasta. Tonn peaks ühe konna vihma madalaõues tühid saada, kus peale kuppel tuloks. Glehni valinuksule Hr. S. Oistole ja H. Käe'le panen ette selleks laubri annetada. Kuplesse tuloks pikkus ja transportabilised lastnimead ja järgmine rong tuloks photo-keemia laboratooriumiks, selle järgmine rong traatlejate töökse, siis raamatukogn, arvutuba, assistendi tuba, direktori kabinett, riistade laire, kantslei. Tõnn kruundi peale väiks paus tõnn Happeneri poolt annetatava Universal Instrumenti jaoks ehitada, tõnn passage-instrumenti; tõnn Zenthr-

teleskoopi, mõnddian-ringi jaoks j. muid tavalisiidest ehituseid.

Oleks ka väga soovitav kui Torni ligid ka r. Gleh elumaja (loss) saaks, siis kaoskõik korraldustised õna, mis siis maja katusele ülesvatalus saaks ja palju abavaetajapane oleksid, seal maja katuse metsa kogune enne hoiisant waba. Tänu hõuses tulens murdu aga näix mets maha vaidla, sest muide poleks hoiisant. Maja oleks ka sellist küljest paret et siis Tahetorni palju laiemate alustel avata saaks ja täna Tahetuse poolset Tartu Tahetorni kaugeltki nõlalööb, sest see pea pikkus tõu kätte pikkusega pikkus tõu Europea olema suab (prantsüüla latiinast 65% ja pikkus 15 meetrit). H-nu Tahel kui na Sra Haeppenes oleks walutiis selle esutuse leiks suure muid emmiasi annetava. Tahetorni direktorius tulens prof. H. E. Schencking nimetada, nii ainustest ilmakuulusega Tahetoadest Baltimaades. Ta oli Tantu ülikooli Tahetorni direktor en palju Tahetordi projekteerija ja Teoori hinned, m. Gledegat ja ün ilmakuuluse vörtsund on. Kui Alessi valitus seda küsivim jaatavalalt otsustanud en palun mille sellist teatada, et ma procentiga ei meest tahetordi tulustada väiksem

amustates

ellere Observatoriumi
Resident ja Inspektor

Hjalmar Matsum

Suur
28 juuli 1913

Adress:

H. Mae
Alexandri mnt. 16.

Nõmme alewi¹ walitsusesse.

Teie kuulutuste põhjal, kus Glejni mõisa rahwa kätte jaotamist teatakse, on mul Teile järgmine ettepanek teha. Panen ette Glejni mõisa parkis olevat torni, mis millegikski kasulikuks tarvitada ei saa, ühes krundiga (kõige wähemalt 500 ruutsülda) seltskondlike asutuse, nimelt tähetorni alla, anda, mis kellegi omanduses ei oleks ja täiesti tema Direktori käsutada jäääks. Et minul ühes prof. Dr. E. Schoenbergiga analogiline proekt olemas on Tallinna tähetorni asutada, kuid mis ehituse piuduuvuse pärast liiga kalliks läheks. Seda proekteeritavat tähetorni wõiks Nõmmele ületuua, milleks mina, prof. Dr. E. Schoenberg riistadega ja teadusliselt küljelt toetama saame. Samati on ka H-ra F. Hoep-pener² walmis oma eratähetorni sisseseadet kinkima. Samati on walmis mitmed isikud seda ettewõtet rahaliselt toetama: H-ra Fahle³ j.t. Ülemalnimetatud ettepanekut palun alewiwolikogu hääletamise alla wõtta ja tema resultaatidest mulle teatada. Torn peaks ühe korra wõrra madalamaks tehtud saada, kus peale kuppel tuleks. Alewi wolnikudele H-ra A. Oit'ile⁴ ja M. Mäe'le⁵ panen ette selleks laudu annetada. Kuplesse tuleks pikksilm ja transportablised Instrumendid, järgmine kord tuleks photo-keemia laboratooriumiks, selle järgmine kord vaatlejate toaks, siis raamatukogu, arwetuba, assistendi tuba, direktori kabinet, riistade ladu, kantselei. Torni krundi peale wõiks puust torn Hoeppeneri poolt annetatava Universal Instrumendi jaoks ehitada, torn passageinstrumendi, torn Zenithteleskopi, meridian-ringi jaoks j. muud tarwilised ehitused.

Oleks ka wäga soovitaw kui torni ligi ka v. Glejni elumaja (loss) saaks, siis kaoks kõik kõrwarehitused ära, mis siis maja katusele ülesseatuks saaks ja palju odavamad ja paremad oleksid, sest maja katus metsa kõrgune on ja horisont waba. Torni ümbruses tuleks muidu aga kõik mets maha raiuda, sest muidu poleks horisonti. Maja oleks ka sellest küljest parem, et siis tähetorni palju laiematel alustel avada saaks ja oma tähtsuse poolest Tartu tähetorni kaugeltki ülelööb, sest tema pea pikksilm kõige pikema fokusega pikksilm Europas olema saab (pikksilma läbimõõt 65 c/m ja pikkus 15 meetrit)⁶. H-ra Fahle kui ka H-ra Hoeppener oleks walmis selle asutuse heaks suuremaid summasi annetama. Tähetorni direktoriks tuleks prof. Dr. E. Schoenberg nimetada, kui ainukest ilmakuulsusega täheteadlast Baltimaades. Ta oli Tartu ülikooli tähetorni direktor, on palju tähtsaid kirjatöösid ja töösi teinud, milledega ta oma ilmakuulsuse wõitnud on. Kui Alewi walitsus seda küsimust jaatavalalt otsustanud on palun mulle sellest teatada, et ma proektiga esimeest lähemalt tutwustada wõiksin.

Auustades

Siin

28. Juli 1919

Adress:

H. Mäe

Aleksandri uul. 16.⁷

Mere Observatooriumi
Assistent ja Instruktor
(allkiri)

¹1917-1926 aastatel oli (Tallinn)-Nõmme alevi õigustes, omaette linn aastatel 1926-1940

²F. Hoeppener - ilmselt on tegemist Edgar Hoeppener'iga

³Arvatavasti on silmas peetud vabrikant Emil Fahle'

⁴Aleksander Oit (1882-1943) oli Hjalmar Mäe ema vend.

⁵Alevivolikogu liige Mihkel Mäe (1871-1936) oli H. Mäe isa. Koos Aleksander Oit'iga pidasid nad Nõmmel raudteejaama vastas lauavabrikut A. Oit & M. Mäe, mis peale Mihkel Mäe surma 1936.a. kandis nime lihtsalt A. Oit. Mõlemad mehed on maetud Hiiu-Rahu kalmistule.

⁶Arvatavasti on silmas peetud siderostaati kuigi 1900 a. Pariisi maailmnäituse jaoks sarnase hiigel-teleskoobi ehitus täielikult ebaõnnestus

⁷Aleksandri uulits - praegune Nurme tänav.

Kirja saamise aeg	Kirja kuupäew ja №	Sissetulnud kirjad	Jaoskond	Wäljalainud kirjade № ja tähtendus täitmise ole	Akti №
8 31/VI-19	30/VI 1500.	H. M. Kermis komisjon korraldus ja mäauas maipoodet mõtnise ajus.			1
9 31/VI-19	20/VI 2409. 965.	H. M. Kermis komisjon saatmine arvaja Koolium. kooli esekonna korralduse koolioperaatorile üle.			8
14 9/VII.	30/VI 1502.	Nõmmu Mihkla aulmalt palub korraldust teha et saaks tavalistam fahreid kuulutada jaoks valga pandud.		F	
15 2/VI.	20/VI	J.-ra E. Mai palme Glehni ööri lubade ümber sihitornis ümbere- muutmisens.			
16. 2/VII.	30/VI 992.	Pallumajanduse osavõest korralduse tegemini mõisa maa kündalemise kohta.		502.	
17 4/VII.	07/VI 4112.	Otserkoheti Mans. Peaw. palub tradada ringriija vt 418 pikk.			IV.

Foto 1: Väljavõte Alevivalitsuse sissetulnud kirjade registrist.

An Application to the Nõmme Town Council (or Country town Nõmme)

In answer to your announcement about the allotment of Glehn estate to village people (or citizens) I make the following proposal. I suggest that you give the Glehn park tower (which cannot be used in any sensible way) together with at least 500 acres of land surrounding it to a public institution,, namely to an observatory that would be under the orders of its director only. I have together with professor Dr. E. Schoeneberg a similar project of building Tallin observatory, but this would be too expensive since there is no building there. This observatory building project could be brought over to Nõmme. I with Dr. E. Schoenberg would support this project scientifically and with the necessary equipment. Mr. F. Hoeppener is also prepared to give the equipment of his private observatory to the project as a present. Many other persons are also prepared to support this project financially, e.g. Mr. Fahle etc. I ask the above proposal put to ballot in the council and let me know of the result of the ballot (or voting) The present tower should be shortened by a storey and a dome be placed on the tower in place of it. I propose that the village attorneys Mr. A. Oit and M. Mäe donate building material for the dome. In the dome there should be placed a telescope and transportable instruments. On the next floor there should be situated a photo-chemical laboratory. On the floor lower there would be situated the visitors room, then library, bookkeeping, assistant's room, director's room, storehouse, office. On the towers nearby gounds there should be built a wooden tower for the Universal Instrument donated by F. Hoeppener and towers for the passage instrument, a zenithtelescope, meridian circle and other neccessary buildings.

It would be very advisable if the Glehn manor would be situated near the tower, since then all the annexed buildings would disappear, as they would be placed on the roof of the manor. This would make them cheeper and better placed, since the the house roof would be on the same height as the wood and the horizon would be free. All the surrounding wood should, however, be entirely cut, unless there would be no horizon there. The existence of the house would be useful also for this sense that it could be opened to a much larger public and that it would surpass the Tartu observatory as the focus of the telescope would be the longest in the whole Europe (telescope diametre 65 c/m and length 15 metres) Mr. Fahle as well as mr. Hoeppener are ready to donate more freely for this institution. For the director of the observatory should be appointed Dr. Schoeneberg as the only world famous astronomer of Baltic states. He was the director of Tartu observatory , has written many important articles and accomplished many important scientific tasks that have made him wellknown. Please, let me know if the village council passes a positive resolution so that would better be able to present this project to my chairman..

July 28, 1919
H. Mäe
16 Alexander street

Respectfully
the Assistent and Instructor
of the Mere Observatoorium
(Naval Observatory)

/signed/

Foto 2: Erich Karl Wilhelm Schoenberg

Foto 3: Hjalmar Mäe

Foto 4: Glehni torn aastatel 1910-1911.

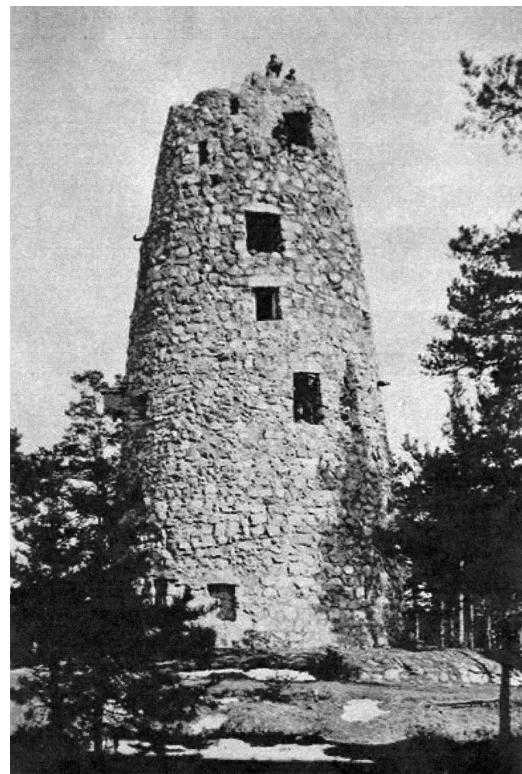

Foto 5: Glehni torn 1920. aastatel.

Foto 6: Glehni torn 6. veebruar 2007. a.

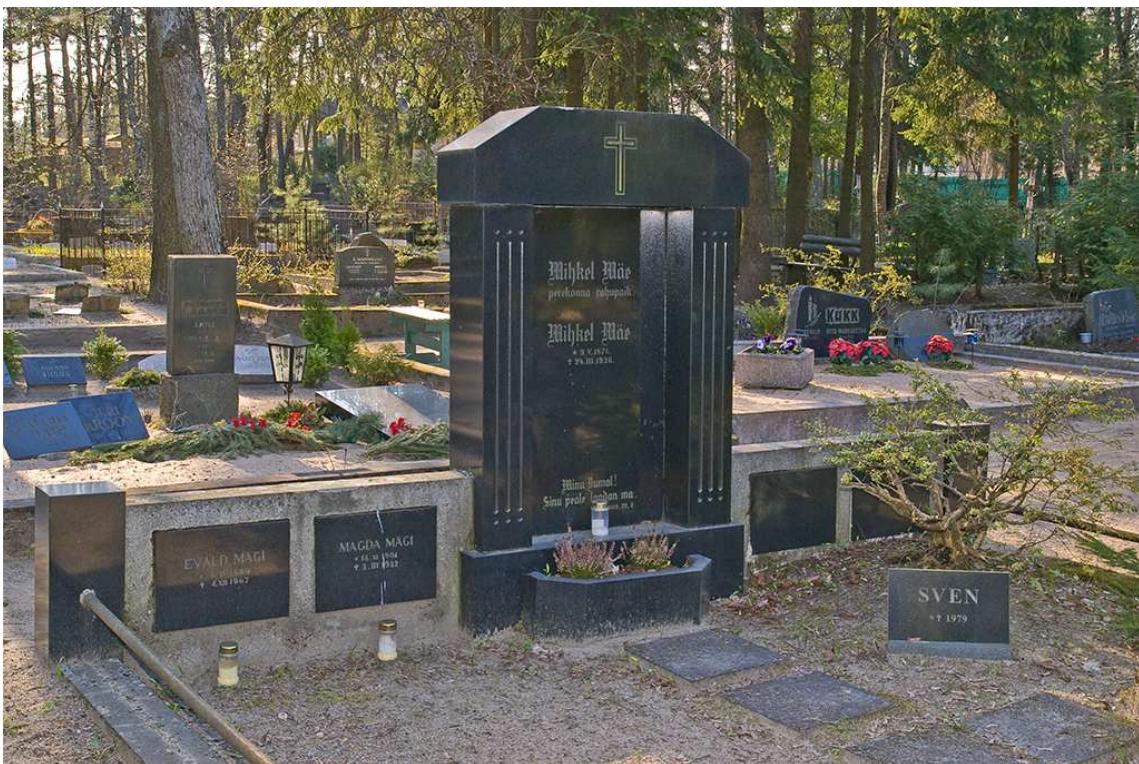

Foto 7: Perekond Mäe matmispaih Hiiu - Rahu kalmistul.

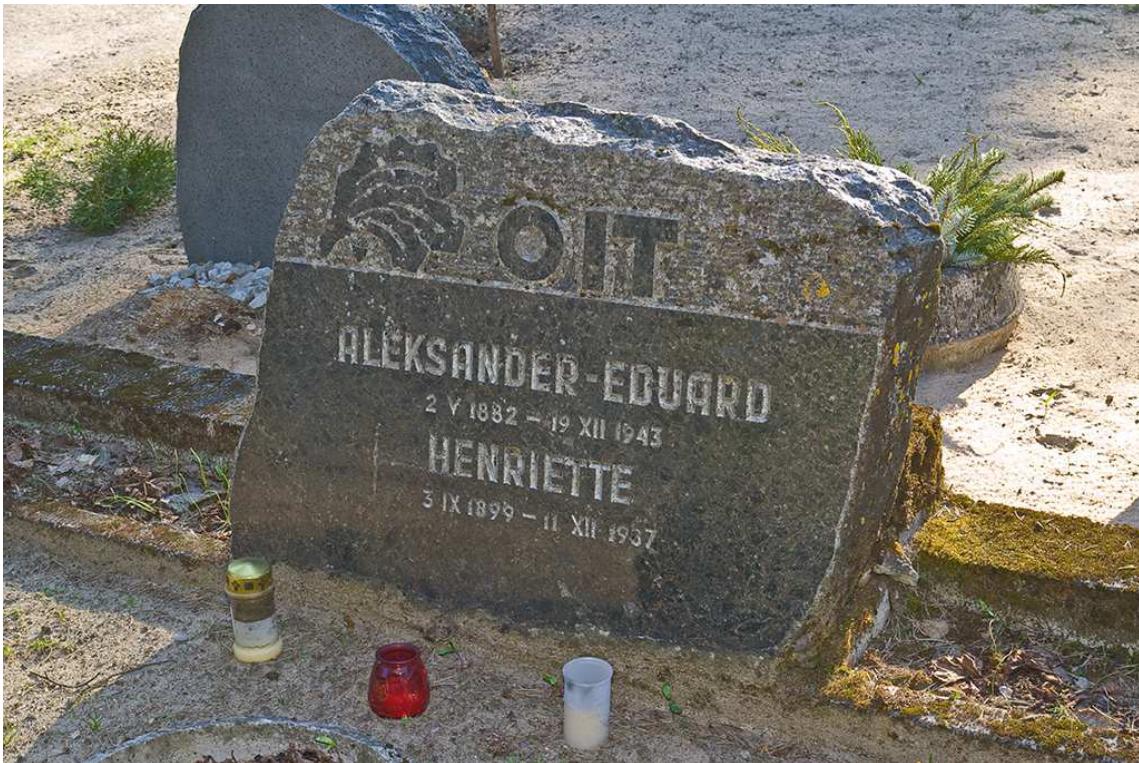

Foto 8: A. Oit'i haud Hiiu - Rahu kalmistul.

Foto 9: E. Hoeppener'i rajatud tähetorn 1960. aastal.

Foto 10: Endine E. Hoeppener'i tähetorn tänapäeval.

Tallinna tähetorni ehitajast pole säilinud palju teateid. On teada, et ta tundis suurt huviloodusteadustest vastu, millele pühendas kogu oma vaba aja, valmistudes väitekirja kaitsmisele. Milline astronoomia haru Hoeppeneri huvitas ning milline instrumentaarium asus tema tähetornis, pole aga teada.

1912. a. kevadel esitas Tallinna linna kodanik Edgar Hoeppener linnavalitsusele palve kinnitada projekt kivist hoone ehitamiseks praegusel Estonia puiesteel nr. 15 asuvale krundile (fotod 9 ja 10), mille E. Hoeppener omandas Benidicta von Lilienfeldilt'ilt 29. aprillil 1898. Pärast projektikiinnitamist valmis peagi ka hoone ise projekti autori insener- arhitekti A. Saroni järelevalvel. Hoone polnud tavalline kivist elumaja, vajd sellele oli tehtud juurdeehitus kapitaalse torni - tähetorni - näol.

Torn on kaheksakandiline, vaatlusruum on kaetud kuullaagritel pöörleva ja avatava metallkupliga, mis omab kahesugust liikumiskiirust. Betoonist instrumendi post toetub soliidsele alusele sügavas keldris. Tornil on elektrivalgustus.

Hoeppener oli muide isik, kellelt 1919. a. praeguse Tallinna Tehnikaiülikooli eelkäija ostis 100000 marga eest esimesed vahendid loodusteaduslike katsete tarvis.

27. mail 1920 müüs aga Hoeppener hoone Puhk'idele (Aleksander, Eduard, Evald, Joakim ja Voldemar Puhk'ile). Puhk'idele loodusteadused ja iseäranis astronoomia korda ei läinud ning kuplialust ruumi kasutati kolikambrina, nagu seda võis sisemuse järgi oletada.

Foto 11: Glehni loss 19. sajandi lõpus.

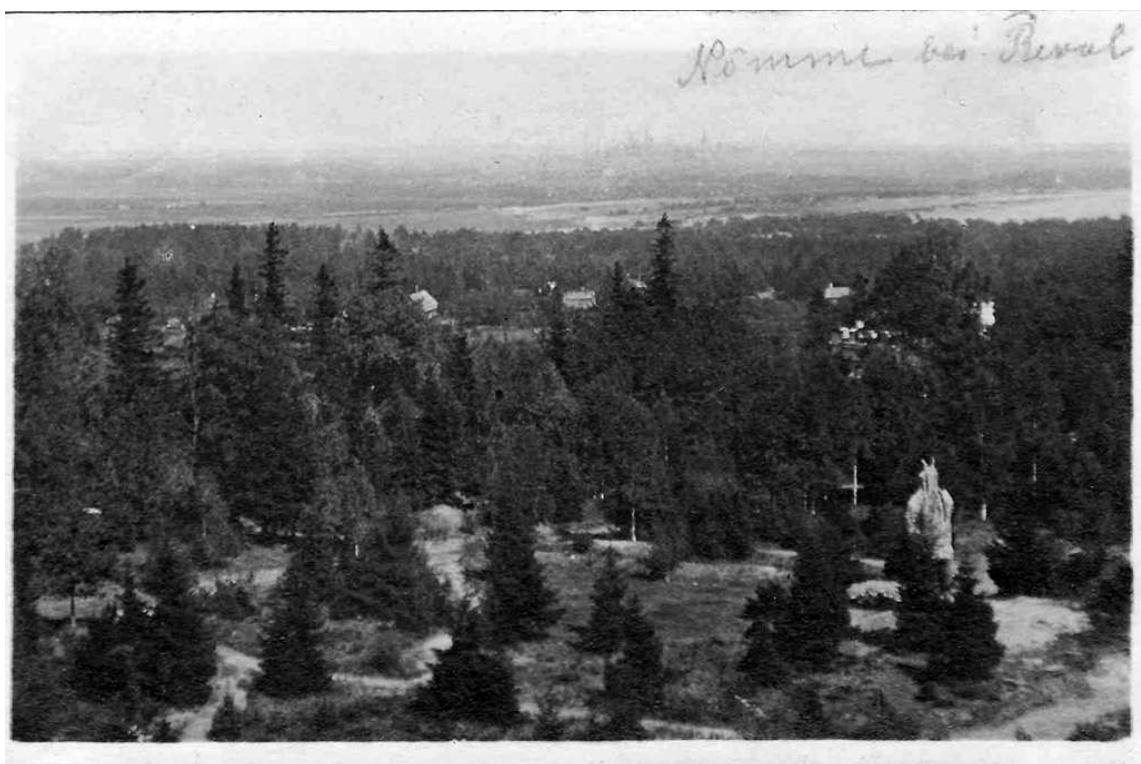

Foto 12: Vaade Glehni tornist enne 1916. a. Otse "Kuradi" kohal paistab läbi puude Glehni loss.

Foto 13: Glehni loss 1920. a. alguses.

Foto 14: Glehni loss enne ümberehitamist.

Foto 15: Glehni loss tänapäeval.

Kasutatud allikad.

1. Tallinna Linnaarhiiv (TLA) f. 184., n. 1, s. 45, lk. 73.
2. Leho Lõhmuus "Nõmme ajalugu" Tln. 2006 lk. 50-51.
3. Izold Pustylnik, AN **382** (2007), 694
4. <http://www.eestikirjastused.com/index.html>
5. Tallinna Polütehniline Instituut 1936 - 1986, Tallinn "Valgus" 1986
6. "Mitteilungen der Astronomischen Gesellschaft", nr. 20, Hamburg 1966
7. A. Vuuk, Tartu Tähetorni Kalender **31**, 1955, lk. 52-56.

